

УДК 94 (477.4) «1900/1910» : [37.018.8 : 37.011.3-051] : 2-752] (045)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.317>

Зінаїда Священко, Віталій Тацієнко*

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ДЛЯ ШКІЛ ДУХОВНОГО ВІДОМСТВА У ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ 20-ГО СТОЛІТТЯ

Анотація: У статті на основі звітів Київського єпархіального спостерігача за церковними школами за 1908/1909, 1909/1910 і 1910/1911 навчальні роки представлена систематизована інформація про другокласні школи духовного відомства, які готували учительські кадри для нижчих типів шкіл – церковнопарафіяльних і шкіл грамоти. Такі школи почали відкривати з 1895 р., а нормативно-правове підґрунтя для їх функціонування було сформоване у 1902 р.

З дванадцяти повітів Київської єпархії, другокласні школи існували у дев'яти – Бердичівському, Звенигородському, Канівському, Липовецькому, Радомишльському, Сквирському, Уманському, Чигиринському, Київському та м. Київ. Усіх їх в єпархії налічувалося 12 (11 чоловічих і 1 жіноча), а з 1910/1911 навчального року – 11, так як Липовецька школа була пошкоджена пожежею і її закрили. Назви шкіл походили від назв населених пунктів, у яких вони розташовувались – Будаївська, Липовецька, Спиченецька, Кирилівська, Полствинська, Трощанська, Кривенська, Кузьмино-Гребельська, Голоківська, Михайлівська, Ржищівська. Дві останні існували при монастирях: при Михайлівському Золотоверхому у Києві та при Св. Преображенському у Ржищеві Київського повіту.

У системі духовної освіти другокласні школи відігравали особливу роль: вони були аналогічними педагогічним училищам і готували учителів для нижчих типів шкіл. Їх особливість полягала у тому, що велика увага приділялася педагогічній практиці та практичній підготовці до життя. Окрім 13 основних предметів, найважливішими серед яких був Закон Божий і церковний спів, учні вивчали дидактику та практикувались у підшефних школах. У деяких школах навчали ремеслам, опановувались музичні інструменти, а у Ржищівській жіночій школі учениць вчили шити одяг.

У статті наведені статистичні показники: кількість учнів, кількість тих, хто проживав у гуртожитках, суми платні за гуртожитки, кількість благодійницьких коштів для підтримки шкіл чи надання стипендії окремим учням, представлена кількісна характеристика учительського корпусу даного типу шкіл, зазначені показники працевлаштування випускників.

Така незначна кількість шкіл, які готували учителів для нижчої ланки церковного шкільництва, не могла вирішити питання кадрового забезпечення. Та все ж, кількісні показники практики функціонування другокласних шкіл, що відобразились в офіційних єпархіальних звітах, розширюють уявлення про систему освіти, про освітянську діяльність православного духовенства у 19 – перші десятиліття 20 ст.

Ключові слова: Київська єпархія, система освіти, Закон Божий, освітянська діяльність духовенства, духовне відомство, другокласні школи

---

* Священко Зінаїда Василівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Умань, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5845-3115>; e-mail: szv09@meta.ua

Тацієнко Віталій Сергійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Умань, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>; e-mail: tatsiyenko1990@ukr.net

Вступ. Історичний досвід підготовки учительських кадрів у різних типах навчальних закладів все ще викликає дослідницький інтерес. Особливо коли йдеться про досвід, накопичений у другій половині 19 – першому десятилітті 20 ст. в Київській єпархії, яка була лідером в освітянській діяльності Православної церкви. У 1910 р. в Київській єпархії функціонували 1 500 початкових шкіл, учителів для яких готувала Київська духовна семінарія, два єпархіальні жіночі училища, Київська церковно-учительська школа та другокласні школи духовного відомства. Останніх в єпархії налічувалось 12, а з 1910/1911 н.р. – тільки 11. Але й такої кількості навчальних закладів, у яких готували учителів для шкіл грамоти, одно- і двокласних церковнопарафіяльних шкіл, було замало.

Другокласні школи почали відкривати з 1895 р., але регламентацію їх діяльності дало «Положення про церковнопарафіяльні школи» від 1 квітня 1902 р. Воно визначало їх як самостійний різновид шкільних закладів з трирічним терміном навчання, в яких існують три відділення – нижче, середнє та вище, або – перше, друге і третє. Другокласні школи мали краще фінансове забезпечення і більший викладацький корпус. Завідували чоловічими школами священники з оплатою праці у 360 руб. на рік, а єдиною жіночою школою, що функціонувала у Ржищівському жіночому монастирі, завідувала ігуменя монастиря. Приймалися до другокласних шкіл 13-17 річні випускники двокласних церковнопарафіяльних шкіл, які бажали здобути учительський фах. Навчальний курс другокласних шкіл включав 13 основних предметів з акцентуванням на практичній педагогічній підготовці. За твердженням відомого дослідника церковного шкільництва В.Перерви, «цей тип шкіл становив своєрідний елітний прошарок церковного шкільництва,... школи були розсадниками передового педагогічного досвіду і навіть виконували роль своєрідних педагогічних училищ: випускник такої школи мав право викладати у ЦПШ нижчого рівня...»¹. Хоч сучасники критикували другокласні школи за «багатопредметність», але практична педагогічна підготовка була в них поставлена добре.

Огляд літератури. Освітня діяльність Православної церкви має велику історіографію і може вважатися вивченою. У Київській митрополії церковне шкільництво дослідив В.С.Перерва². Один з підрозділів його фундаментальної монографії присвячений другокласним школам в українських губерніях. Деяких фрагментів історії другокласних шкіл Київської єпархії торкалася Т.В. Кузнець³. Але, відкриваючи нові історичні джерела, з'являється можливість доповнити інформацію про другокласні школи Київської єпархії (губернії).

У церковному періодичному виданні «Западно-русская начальная школа» (1906-1917 рр.) у 1911 і 1913 роках друкувалися тексти звітів Київського єпархіального спостерігача за церковними школами Миколи Белогорського про стан церковного шкільництва у 1908/1909 н.р., 1909/1910 н.р. та 1910/1911 н.р. Виокремлення зі звітів і систематизація відомостей про другокласні школи дали можливість створити цілісне уявлення про такий тип шкіл.

---

¹ Перерва В. Церковні школи в Україні кінця XVIII – початку XX ст.: забутий світ. Т. 1: Загальна частина. Біла церква, 2014. С. 133.

² Ibid. 576 с.

³ Кузнець Т.В. Другокласні та церковно-учительські школи духовного відомства на початку XX століття. *Уманська старовина: науковий журнал*. 2016. Вип. 1. С. 25-30.

Метою нашої наукової розвідки є введення до наукового обігу відомостей про другокласні школи у Київській єпархії першого десятиліття 20 ст.

Виклад основного матеріалу. Учителів для нижчих шкіл духовного відомства – шкіл грамоти, одно- і двокласних церковнопарафіяльних шкіл – готували у другокласних і церковно-учительських школах. Другокласні школи почали відкривати згідно рішення Державної Думи від 5 січня 1895 р. До 1907 р. таких шкіл у Російській імперії було відкрито 426.

У Київській єпархії другокласні школи були відкриті: у селах Будаївка та Липовець Київського повіту, в м. Спичинці Бердичівського повіту, в с. Кирилівка Звенигородського повіту, в с. Полствин Канівського повіту, в с. Троща Липовецького повіту, в с. Заболоття Радомишльського повіту, у с. Криве Сквирського повіту, в с. Кузьміна Гребля Уманського повіту, в с. Головкивка Чигиринського повіту, у м. Ржищів при Ржищівському жіночому монастирі Київського повіту і школа при Михайлівському Золотоверхому монастирі в Києві. Це було 12 шкіл, які називалися від назв населених пунктів, зокрема: Будаївська, Липовецька, Спичинецька, Кирилівська, Полствинська, Трощанська, Кривенська, Кузьмино-Гребельська, Головкивська, Михайлівська чоловічі та Ржищівська жіноча. Усіх 12: 11 з них чоловічі й 1 жіноча школа у Ржищівському Спасо-Преображенському монастирі. У 1901/1902 н.р. в них навчалось 914 учнів (884 хл. і 30 дівчат)⁴.

У 1908/1909 н.р. в усіх другокласних школах Київської єпархії навчалось 639 учнів. У порядку зменшення, школи мали таку кількість учнів: Ржищівська (жіноча) – 84 учениці, Кузьмино-Гребельська – 66 учнів, Будаївська – 62, Кривенська – 58, Трощанська – 56, Спичинецька – 54, Кирилівська – 51, Липовецька і Головкивська мали по 47 учнів кожна, Заболотська – 45, Полствинська – 40, Михайлівська – 29 учнів. Як видно, самою велелюдною була Ржищівська школа, а найменшою Михайлівська монастирська.

Навчальний 1908/1909 рік в усіх школах, окрім Липовецької, завершився у першій половині червня. У с. Липовець Київського повіту приміщення школи згоріло, а іншого будинку під школу не знайшлося. Навчання в школах здійснювалось за програмою, затвердженою 1903 р. Кожна школа мала три відділення і деякі навчальні предмети вивчалися упродовж усього періоду навчання. Майбутні учителі вивчали такі предмети: Закон Божий, церковний спів, церковнослов'янську мову, російську мову, російську історію, географію, фізику, арифметику, геометричне креслення із землемірванням, гігієну, загальну дидактику та методику по предметах шкільного курсу.

Основним навчальним предметом був Закон Божий і він вивчався в усіх трьох відділеннях другокласних шкіл. У звіті про стан церковних шкіл Київської єпархії у 1908/1909 н.р. зазначалося, що найґрунтовніше учнями засвоювалась Священна історія. Вивчення катехізису було недостатнім у Будаївській і Липовецькій школах, учні яких слабо засвоїли тексти, на яких ґрунтуються і з яких випливають ті чи інші катехізисні істини. В Кузьмино-Гребельській другокласній школі учням третього класу були повідомлені короткі поняття про раціоналістичні секти із спростуванням їх віровчення. Вивчення церковного статуту здійснювалось не лише теоретично, а й практично, за допомогою богослужбових книг, а також шляхом участі у церковному богослужінні, під час якого учні читали, співали

---

⁴ Отчет о состоянии школ церковно-приходских и школ грамоты Киевской епархии за 1901-1902 учебный год. *Киевские епархиальные ведомости*. 1903. № 8. 15 апреля. Часть официальная. С. 1-16.

та прислужували у вівтарі. Навчальними посібниками слугували: «Курс Священної історії» протоієрея Рудакова, єпископа Гермогена, протоієрея Свіріліна, священника Казанського, митрополита Філарета і Лаврова; Життя Святих; «Історія церкви» Бахметєєвої; «Церковний статут» протоієрея Нікольського; Розлогий Катехізіс протоієрея Тітова⁵.

Другим після Закону Божого за важливістю предметом був церковний спів. З огляду на недостатню підготовку вступників до дружокласних шкіл, навчання церковному співу розпочинали з ознайомлення із загальною теорією співу і з практичного курсу церковних піснеспівів. У нижчому відділенні учні вивчали основи теорії музики та різні способи нотописання, вивчали за нотним обиходом догматики знаменного розспіву, а також стихарі, тропарі та вісьмигласні канони звичайного розспіву. Учні середнього та вищого відділень опановували теорію гармонії, набували навиків організації 2–3–4-х голосних хорів.

Програми з церковнослов'янської та російської мов в усіх школах реалізовувались у повній мірі. Особлива увага приділялась самостійним письмовим роботам.

З російської історії, географії та фізики учні дружокласних шкіл, окрім теоретичних знань, удосконалювали уміння малювати географічні сітки та географічні карти частин світу, проводили досліди з фізики. Також практикувалось написання письмових робіт на історичні та географічні теми, зокрема такі: «Поява та поширення християнства на Русі», «Чому багато міст знаходяться на берегах річок», «Значення гір», «Вигляд Землі», «Морські течії як торгові шляхи Європи», «Імператор Петро Великий і його великі справи» і т.д.

Уроки з арифметики, геометричного креслення із землемірянням мали переважно практичне спрямування. Викладання «гігієни» здійснювалось у формі бесід, під час яких учням повідомлялися відомості про будову людського тіла, про процеси дихання, кровообігу, травлення, про нервову систему, про органи чуття, про збереження здоров'я, про правильне харчування, про дотримання чистоти тіла. Учнів ознайомлювали з поширеними серед дітей шкільного віку хворобами, способами їх профілактики та лікування.

Курс загальної дидактики опановувався учнями вищого третього відділення за посібником Миропольського, а при вивченні методики використовувались різні навчальні посібники та методичні рекомендації, зокрема: «Методика» Покровського, «Народна школа» Анастасієва, «Методичні рекомендації» Зелінського тощо. Основна увага зверталась на практичні заняття. Адже при кожній дружокласній школі функціонувала зразкова початкова школа, в якій учні третього відділення практикувались у проведенні уроків.

Практика учнів старших відділень проходила так: у першому півріччі учні по 3–4 рази на тиждень з учителями дидактики відвідували уроки у зразковій школі й ознайомлювались з роботою учителів, спостерігали, вели щоденники, а потім ці відвідані уроки обговорювали у своїй школі на уроках дидактики. Окрім цього, щоденно у зразкову школу призначався черговий учень, який звільнявся від своїх занять і був присутнім на уроках у зразковій школі, де наглядав за учнями під час виконання ними самостійних робіт. А у другому півріччі учні дружокласної школи вже самі проводили уроки у зразковій школі, правда, у присутності учителя дидактики та своїх однокласників. До пробних уроків практиканти завчасно готували плани і детальні конспекти, які перевіряли та

---

⁵ Белогорский Н. Отчет о состоянии церковных школ Киевской епархии в 1908–1909 учебном году. Западно-русская начальная школа. 1911. № 5–6. С. 128.

затверджували учителі дидактики. Кожен проведений пробний урок потім обговорювався з учителем з дидактики у присутності усіх практикантів.

Практична частина підготовки учителів мала свої особливості у деяких школах. Так, у Кирилівській другокласній школі до практичних занять у зразковій школі залучались учні ще з 2-го відділення. Щоденно почергово вони відвідували уроки й ознайомлювались з шкільним життям у підшефній школі. Вони вели щоденники спостережень, які час від часу переглядав учитель дидактики. А вже наприкінці випускного класу усі учні склали екзамен з методики викладання у початковій школі. При чому, кожен випускник повинен був провести залікові уроки з трьох предметів: російської мови, арифметики, церковному співу.

Практична підготовка учнів другокласних шкіл у деяких школах включала заняття з основ сільського господарства та ремесел. Наприклад, у Будаївській другокласній школі учитель Д.І. Чередніченко навчав учнів бджільництву. Загальний курс мав і теоретичну, і практичну частини. Теоретичні питання розвитку такого промислу учні вивчали у класі, а практичні заняття проводилися на шкільній пасіці. Теоретичний курс передбачав два уроки на тиждень у другому відділенні, а практичні заняття проходили учні третього відділення. На уроках з бджільництва учні вивчали породи бджіл, склад бджолоїної сім'ї, правила поводження з бджолами, будову вулика, різні системи влаштування вуликів, обладнання бджолярів, медоносні рослини, особливості вибору місця для пасіки, умови зимівлі бджіл, їх хвороби. А практичну частину навчання складала безпосередня робота учнів випускного класу на пасіках у весняний та осінній час. Теоретична частина курсу вивчалась за книгою Дорофєєва «Краткий ученик пчеловода», посібниками «Руководство к разумному пчеловодству» Андріяшева, «Доходное пчеловодство» Т.Цесельського, публікаціями періодичного видання «Пчеловодный журнал» «Вільно-економічного Товариства».

У Ржищівській другокласній жіночій школі учениць навчали рукоділлю. Спеціальна вчителька навчала кроїти та шити, вишивати та в'язати за такою програмою: у 1-ку класі упродовж першого півріччя дівчата вишивали хрестиком і гладдю по канві та по малюнку, строчили по полотні, а у другому півріччі проходили крій і шиття сорочки. Ті хто умів шити руками, опановували швейну машинку. У другому класі учились викроїти ліф, просту блузу та просту спідницю. Учениці 3-го класу шили білизну, блузи та спідниці складніших фасонів й опановували делікатне шиття з гіпюру, шовку, шерсті. Завдання полягало у тому, щоб дівчина могла пошити собі усе необхідне. Кращі роботи учениць, зазвичай – делікатне шиття, експонувались на виставках у Києві та Петербурзі.

У Михайлівській другокласній школі учнів навчали грі на гітарі, скрипці, фісгармонії. У Заболотській школі у спеціальному класі учні опановували столярне і токарне ремесла.

У 1910/1911 н.р. учнів Кривенської школи навчали майстерності переплітання. В Кирилівській, Будаївській, Трощанській, Заболотській і Кривенській школах було запроваджене викладання воєнної гімнастики, для чого були запрошені фельдфебелі та унтер-офіцери. Учням такі заняття дуже подобались⁶.

При усіх другокласних школах Київської єпархії були влаштовані гуртожитки для

---

⁶ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1910/1911 уч. год. *Западно-русская начальная школа*. 1913. № 12. С. 79.

учнів. У 1908/1909 н.р. в них проживало 520 осіб, зокрема: в Будаївській – 57, в Липовецькій – 42, у Спичинецькій – 50, в Кирилівській – 36, в Полствинській – 28, в Трощанській – 51, у Заболотській – 33, в Кривенській – 49, в Кузьмино-Гребельській – 42, в Головківській – 32, в Михайлівській – 26 й у Ржищівській жіночій – 74 особи. Тобто, якщо в усіх 12-ти школах навчалось 639 учнів, то 81,3% з них мешкали у шкільних гуртожитках. Усі гуртожитки знаходились у приміщеннях шкіл, які були влаштовані за однаковим принципом: кімнати для занять, спальні кімнати та кімната для їдальні. Квартири учителів розміщували так: одні біля класних кімнат, інші – біля спальних кімнат.

Проживання в гуртожитку було платним, тільки у Михайлівській школі житло учням надавав монастир. Плата за гуртожиток включала оплату за використання приміщення, меблів, чайного та столового посуду, харчування, освітлення, прислуги. Щодо величини оплати, то вона варіювалась в межах 45-60 рублів на рік. Так, плата за гуртожиток становила: в Будаївській школі – 60 руб., Липовецькій – 55 руб., Спичинецькій – 45 руб., Кирилівській – 50 руб., Полствинській – 50 руб., Трощанській – 55 руб., Заболотській – 50 руб., Кривенській – 60 руб., Кузьмино-Гребельській – 45 руб., Головківській – 60 руб., Ржищівській – 60 руб. В узагальненому вигляді кількісні показники представимо так:

№ п/п	Назви шкіл	Кількість учнів/учениць	Мешкали в гуртожитку	у %	Плата за гуртожиток (руб.)
1	Ржищівська	84	74	88,0	60
2	Кузьмино- Гребельська	66	42	63,6	45
3	Будаївська	62	57	91,9	60
4	Кривенська	58	49	84,4	50
5	Трощанська	56	51	91,0	55
6	Спичинецька	54	50	92,5	45
7	Кирилівська	51	36	70,5	50
8	Липовецька	47	42	89,3	55
9	Головківська	47	32	68,0	60
10	Заболотська	45	33	73,3	50
11	Полствинська	40	28	70,0	50
12	Михайлівська	29	26	89,6	-
	Усього	639	520	81,3	

Як видно з таблиці, переважна більшість учнів другокласних шкіл мешкали в гуртожитках, сплачуючи за це немалі кошти. Найдорожчим було проживання у гуртожитках Ржищівської, Будаївської та Головківської шкіл (60 руб.), а найдешевшим – в Кузьмино-Гребельській і Спичинецькій школах (45 руб.). Щодо забезпечення учнів місцями в гуртожитках, то при середньому показникові по єпархії – 81,3%, у Спичинецькій школі місця в гуртожитку мали 92,5% учнів, Будаївській – 91,9%, у Трощанській – 91,0%.

Та не всі учні мали можливість оплатити проживання в гуртожитках. Тому у деяких

школах були стипендії, які утворювались зі щорічних відрахувань коштів від церков і церковних причтів. У 1908/1909 н.р. стипендії в сумі 44 руб. вносились такими благочинними округами: 3-м Липовецького повіту, 2-м і 4-м Уманського повіту, усіма благочинними Київського повіту. Окрім цього, на утримання учнів у Спичинецькій другокласній школі товариство селян 1-ї дільниці мирового посередника щорічно відраховувало 75-100 руб. Кирилівську другокласну школу матеріально підтримував власник Голоківського помістя Олександр Миколайович Терещенко, який виділяв їй 100 руб., а Голоківській школі 100-150 руб. на рік. Землевласниця с. Лучина Пенікаржевська за власні кошти утримувала одного з учнів Кривенської другокласної школи, а попечитель Заболотської школи Р.Р. Вербицький щорічно видавав на платню учителеві ремісничого класу 360 руб. і 31 руб. на страхування шкільних будівель.

Життя у гуртожитках учнів другокласних шкіл було чітко регламентованим. Вони вставали о 6-ій годині і після короткої молитви пили чай. О 8.30 починалися уроки, які тривали до 13.00 – 14.00 год. Обід розпочинався о 14.00 годині і по його завершенні учні мали дві години вільного часу. Вони гуляли, чи працювали в саду, навчались грі на скрипці чи опановували фісгармонію. Після вечірнього чаю, який був о 16.00, починались вечірні заняття, що тривали до 21.00, тобто до вечері, після якої біля 22.00 години читались вечірні молитви. Після молитов обов'язково прочитувалось «житие» святого, ім'я якого шанувалося у цей день, і після цього учні йшли до спальних кімнат. Учням старшого класу дозволялось ще одну годину займатися своїми справами, а о 23.00 усі лягали спати. У недільні та святкові дні, особливо восени і весною, проводились прогулянки – екскурсії до лісу, до річки чи ставу, до водяних і парових млинів тощо. Взимку у святкові та недільні дні влаштовувались читання з «туманними картинами», проводились літературно-вокальні вечори. А напередодні й у дні релігійних свят учні відвідували церковні служби, читали та співали під час богослужіння.

Шкільне керівництво піклувалося медичним доглядом своїх учнів. Найпоширенішими захворюваннями були бронхіт, лихоманка, ангіна. Їх профілактика та лікування створювали проблеми, оскільки в гуртожитках більшості шкіл, окрім Михайлівської та Ржищівської, не було не тільки лікарень, а й окремих приміщень для ізоляції хворих. Щодо отримання лікарської допомоги, то усі другокласні школи такі можливості мали. Наприклад, у Михайлівському Золотоверхому монастирі функціонувала монастирська лікарня й, у разі потреби, учні могли отримати необхідну допомогу. Для медичного догляду учнів Будаївської та Полствинської шкіл за 60 руб. в рік запрошувався фельдшер тамтешньої земської лікарні. Інші школи, у разі захворювання учнів, отримували консультації місцевих земських лікарів і користувались послугами земських лікарень.

У 1910/1911 н.р. Липовецька другокласна школа була закрита, тобто у Київській єпархії залишилось 11 шкіл, в яких навчалось 612 осіб. Як і в попередньому навчальному році, самою великою залишалась Ржищівська жіноча монастирська школа, в якій навчалось 90 учениць, а найменшою була Михайлівська другокласна школа з 35-ма учнями. Упродовж навчального року зі шкіл вибули 55 учнів, що складало 8,9% від загальної кількості. Причини вибуття серед навчального року були різні: деякі учні залишили навчання за станом здоров'я, інші – через неспроможність оплатити проживання у гуртожитку, ще інші – у зв'язку з низькою успішністю, деякі залишили шкільне навчання з

метою складання екзамену на звання учителя початкової школи, а деяких звільнили зі шкіл за порушення правил поведінки.

Учительський корпус другокласних шкіл і зразкових шкіл при них у 1910/1911 н.р. складала 56 осіб, серед яких: 11 священників, 40 учителів і 5 учительок. За освітою – 10 завідувачів шкіл були випускниками духовної семінарії й 1 – кандидат богослов'я. З учителів: 24 особи закінчили семінарію і 3 особи – Київську церковно-учительську школу. З учительок: 2 особи закінчили Київське єпархіальне жіноче духовне училище і 1 – Київську Фундуклеївську жіночу гімназію⁷. У звіті спостерігача за школами у Київській єпархії Миколая Белогорського за 1910/1911 н.р. акцентувалась увага на надмірній плинності учительських кадрів другокласних шкіл. Зокрема зазначалося, що тільки у двох з одинадцяти шкіл – Будаївській і Трощанській – упродовж року не змінився склад учителів. В інших школах він змінювався, а у Кривенській і Голоківській – повністю оновився. Серед навчального року учитель Голоківської школи Кондрацький перейшов у священники, а Марчевський з Кривенської школи перейшов у земське училище. Зміна кадрів серед навчального року негативно відображалась на навчальному процесі. Але й нові учителі другокласних шкіл довго в них не затримувались: одні з них йшли у священники, а інші – у земські та міністерські школи, де вимоги до учителів менші, а платня більша. Спостерігач за церковними школами в Київській єпархії у звіті за 1910/1911 н.р. констатував, що з 40 учителів із семінарською освітою тільки 18 мали стаж більше трьох років. А між тим, за рівнем підготовки саме випускники духовної семінарії були найбільш підготовленими до вчителювання у другокласних школах⁸.

Щодо оплати праці учителів другокласних шкіл Київської єпархії, то вона здійснювалася за рахунок коштів, виділених Училищною радою при Св. Синоді, відповідно до штату, затвердженого монаршою волею у квітні 1902 р. Тільки фінансування Михайлівської школи відрізнялося тим, що 1 500 руб. складала синодальні кошти, а 2 000 руб. виділяв для школи Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир.

Уявлення про ефективність функціонування складають відомості про кількість випускників другокласних шкіл та їх працевлаштування чи подальші освітні траєкторії. Так, у 1910/1911 н.р. другокласні школи в Київській єпархії закінчили 128 осіб, з яких: 6 осіб зі званням учителя початкової школи, 120 зі званням учителя школи грамоти і 2 особи без права на учителювання у школі грамоти. Якщо до кількості випускників додати ще 53 особи, які упродовж навчального року вибули зі шкіл з різних причин, то відсоток тих, хто вибув зі шкіл зі званням учителя початкової школи і школи грамоти складатиме 22,6. Перевідні екзамени склали 260 осіб або 56,4% учнів першого та другого класів другокласних шкіл. Загальний відсоток успішності склав 64,4. На повторний курс навчання було залишено 73 особи, що становило 13% від загальної кількості учнів, які екзаменувалися наприкінці навчального року.

Зі 128-ми випускників другокласних шкіл 17 осіб вступили до Київської церковно-учительської школи, яка давала право на вчителювання у середніх церковних школах. Це була незначна кількість, усього 13,2%, але вона свідчила про наявність достатньо підготовлених молодих людей, як прагнули до учительського фаху.

---

⁷ Белогорский Н. Отчет о состоянии приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1910-1911 уч. год. *Западно-русская начальная школа*. 1913. № 11. С. 125.

⁸ Ibid. С. 130.

Висновки. Отже, систематизовані у статті відомості складають цілісне уявлення про те, де були влаштовані другокласні школи, скільки у них навчалось учнів, яким було предметне наповнення навчального процесу, як здійснювалась підготовка до учителювання, яким був побут учнів, яким був учительський корпус шкіл у 1908–1911 рр. Другокласні школи функціонували у таких повітах Київської губернії: Бердичівському, Звенигородському, Канівському, Липовецькому, Радомишльському, Сквирському, Уманському, Чигиринському і чотири в Київському та місті Київ. Усього 12 шкіл: 11 чоловічих та одна жіноча. З початку 1910/1911 н.р. Липовецьку школу закрили і залишилось 11. Наповнюваність шкіл учнями була різною: найбільшою – у Ржищівській жіночій монастирській і найменшою – у Михайлівській монастирській чоловічій. Програма в усіх школах була однаковою та передбачала вивчення 12–13 предметів. На останньому курсі вивчали дидактику та проходили педагогічну практику у зразковій початковій школі, яка діяла при кожній другокласній. Окрім підготовки до педагогічної діяльності, учнів другокласних шкіл навчали основам сільського господарства, бджільництву, грі на музичних інструментах, столярному, слюсарному та переплітному ремеслам.

Так як другокласні школи діяли по одній у повіті (окрім Київського), то при них влаштовано гуртожитки. Із загальної кількості учнів у 1908/1909 н.р. – 639 осіб, 520 або 81,3% мешкали у шкільних гуртожитках. Не потребували місць у гуртожитках тільки ті, хто був місцевим і проживав з батьками, і бідні учні, які винаймали дешеве житло. Плата за гуртожиток у різних школах не дуже вирізнялась і в цілому складала від 45 до 60 руб. на рік. Деякі школи мали стипендії для найбільш бідних учнів, але переважна більшість самостійно оплачувала своє проживання.

Єдиним для усіх другокласних шкіл був регламент і розпорядок дня. Шкільне керівництво й учителі особливо опікувались моральним вихованням учнів. Медичний догляд здійснювали, переважно, земські лікарі, так як своїх лікарів школи не мали. Учительський корпус другокласних шкіл Київської єпархії складали 56 осіб, серед яких було 11 священників, 40 учителів і 5 учительок. Але у зв'язку із плінністю кадрів, склад учительського корпусу постійністю не відзначався. У 1910/1911 н.р. з 40 учителів тільки 18 працювали у школах більше трьох років. Оплата їх праці здійснювалась із синодальних коштів і це не було причиною їх плінності. Учителі другокласних шкіл часто переходили у міністерські чи земські школи через велику завантаженість і високу відповідальність.

Випускники другокласних шкіл або продовжували здобувати вищий рівень освіти у Київській церковно-учительській школі, або зі званнями учителя початкової школи чи школи грамоти йшли відповідно до таких шкіл. Звання учителя початкової школи отримували найбільш підготовлені випускники: у 1910/1911 н.р. серед 128-ми випускників таких було 6 осіб, а 120 завершили навчання зі званням учителя школи грамоти. Були й такі (наприклад, двос у 1910/1911 н.р.), що не отримали право на вчителювання. Зі 128-ми дипломованих випускників другокласних шкіл 17 вступили на навчання до церковно-учительської школи, тобто продовжили здобування вищого рівня педагогічної освіти.

Zinaida Sviashchenko, Vitalii Tatsiienko

**Training teachers for schools of the spiritual department
in the first decade of the 20th century**

Abstract: Based on reports from the Kyiv Eparchial Supervisor of Church Schools for the 1908/1909, 1909/1910, and 1910/1911 academic years, this article presents systematic information about two-class schools of the Spiritual Department that prepared teaching staff for lower types of schools, such as church-parish schools and literacy schools. These schools began to open in 1895, with the legal and regulatory framework for their functioning established in 1902.

In the Kyiv Eparchy, which comprised twelve districts, two-class schools operated in nine: Berdychiv, Zvenyhorodka, Kaniv, Lypovets, Radomyshl, Skvyra, Uman, Chyhyryn, Kyiv, and the city of Kyiv itself. In total, there were 12 such schools in the diocese (11 for boys and 1 for girls). However, by the 1910/1911 academic year, their number had decreased to 11 due to the closure of the Lypovets school, which was damaged by fire. The schools were named after the settlements where they were located: Budayivska, Lypovetska, Spychynetska, Kyrylivska, Polstvynska, Troshchanska, Kryvenska, Kuzmyno-Hrebel'ska, Holovkivska, Mykhaylivska, and Rzhyshevska. The last two were affiliated with monasteries: the St. Michael's Golden-Domed Monastery in Kyiv and the Holy Transfiguration Monastery in Rzhyshechiv, Kyiv District.

In the system of spiritual education, two-class schools played a special role: they were analogous to pedagogical colleges and trained teachers for lower-level schools. Their distinctive feature was the emphasis on pedagogical practice and practical life preparation. In addition to 13 core subjects, the most important of which were the Law of God and church singing, students studied didactics and gained hands-on experience in patronized schools. In some schools, students were taught crafts, learned to play musical instruments, and, at the Rzhyshechiv Women's School, sewing skills were taught.

The article provides statistical data, including the number of students, the number of those living in dormitories, dormitory fees, the amount of charitable funds allocated to support schools or provide scholarships to individual students, and quantitative characteristics of the teaching staff at these schools. Employment rates of graduates are also discussed.

The limited number of schools preparing teachers for lower levels of church schooling could not fully address the staffing needs. Nevertheless, the quantitative indicators of the functioning of two-class schools, as reflected in official diocesan reports, broaden our understanding of the education system and the educational activities of Orthodox clergy during the 19th and early 20th centuries.

Keywords: Kyiv Eparchy, education system, Law of God, educational activities of clergy, Spiritual Department, two-class schools